
De Grote Gele Kwikstaart als doortrekker en wintergast in de regio Groot-Amsterdam

Ruud G.M. Altenburg & Jan Hendrik van Oers

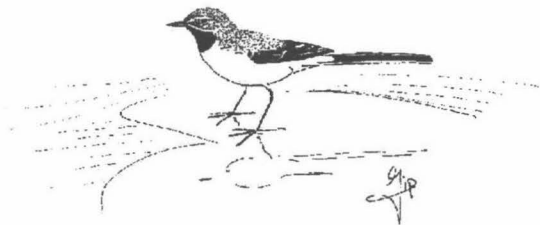
De Grote Gele Kwikstaart *Motacilla cinerea* is een schaarse broedvogel in met name Twente, de Achterhoek en Limburg. In vergelijking met de jaren '70 is het aantal broedparen in Nederland gestegen van 110-175 tot 240-300 (SOVON Vogelonderzoek Nederland, 2002). Vogels uit Duitsland, Polen en Scandinavië trekken door van eind augustus tot begin november (46-58.000 ex.) en van begin maart tot eind april (13-18.000 ex.), met pieken rond de tweede helft van september en de tweede helft van maart (LWVT/SOVON, 2002). Van september tot december worden overal in het land Grote Gele Kwikstaarten gezien, maar bij aanhoudende vorst vertrekt een aanzienlijk deel van de overwinteraars en kunnen binnen Nederland nog verplaatsingen vastgesteld worden (SOVON, 1987; Bijlsma et al., 2001; LWVT/SOVON, 2002). Willem van der Waal heeft in twee artikelen de status van de soort in Amsterdam geschetst. Van der Waal (1984) constateerde dat de Grote Gele Kwikstaart in en om Amsterdam een bijna jaarlijkse doortrekker is in klein aantal. Grachten met schuine steenschoeiing of wallenkant en platte grinddaken tonen een dussdanige overeenkomst met de habitat van de soort, dat deze hier in de meeste jaren tot overwinteren komt. Van der Waal (1993) stelde een nieuwe slaappleaats vast en concludeerde dat het voorkomen van de soort sterk gerelateerd is aan de aanwezigheid van opletende vogelaars. Verspreid over beide artikelen wordt een overzicht van de Amsterdamse waarnemingen tussen 1962 en 1992 gepresenteerd.

De introductie van het Amsterdams VogelNet (AVN) als mailgroep voor vogelwaarnemingen in en rond Amsterdam bood een kans een nieuw overzicht van overwinterende Grote Gele Kwikstaarten samen te stellen. In de winters tussen 2000 en 2003 werden alle waarnemingen in de regio verzameld, met als doel een beeld te krijgen van de vaste locaties en een voorzichtige schatting te maken van het aantal overwinteraars.

Methoden

De verzamelde waarnemingen hebben betrekking op de regio Groot-Amsterdam, het werkgebied van de Vogelwerkgroep Amsterdam. De noordgrens van dit gebied loopt van Ruigoord in het noordwesten langs het Noordzeekanaal via Landsmeer en Den IJp naar Marken. De oostgrens gaat door het Markermeer en Muiden naar Weesp, terwijl de grens in het zuiden loopt ten zuiden van Amster-

Mannetje Grote Gele Kwikstaart

ILLUSTRATE: JIP LOUWE KOUJIMANS

dam Zuidoost via Ouderkerk aan de Amstel, polder De Ronde Hoep, Uithoorn en Aalsmeer tot net ten oosten van Hoofddorp. De westgrens tenslotte omvat Schiphol en loopt via Lijnden en Halfweg terug naar Ruigoord. De waarnemingen zijn aangeleverd door leden van het Amsterdams VogelNet (AVN) en de Vogelwerkgroep Amsterdam (VWGA). Het Vogeloverleg Diemen (VOD) telt jaarlijks najaars-trek op de Vijfhoek in Diemen. Enkele aanvullingen komen van derden en via waarnemingenrubrieken in andere bladen dan *De Gierzwaluw*. Er is geen onderscheid gemaakt tussen de trekwaarnemingen op de Vijfhoek en de rest van de waarnemingen. Dit betekent dat een melding kan bestaan uit een kortstondige waarneming van een foeragerende vogel, maar ook uit enkele uren trektellen.

Een essentiële vraag is: hoe kunnen doortrekkers van overwinterende vogels gescheiden worden? De volgende indeling is aangehouden: een individu dat wordt waargenomen op een locatie in de trekperiode (juni-half november en half februari-mei) wordt behandeld als een doortrekker; een individu dat eenmalig wordt waargenomen op een locatie in de winterperiode (half november-half februari) wordt behandeld als een mogelijke overwinteraar; een individu dat twee- of meermaal wordt waargenomen op dezelfde locatie in de winterperiode wordt behandeld als een overwinteraar.

Een moeilijker in te schatten factor is de mobiliteit van overwinteraars: wanneer is er sprake van één winterterritorium, wanneer zijn het er twee of meer? Voor een winterterritorium is een cirkel aangehouden van enkele honderden meters rond de locatie van de waarneming. Indien winterterritoria in de praktijk veel groter blijken te zijn of Grote Gele Kwikstaarten door de stad zwerven bestaat de kans dat het aantal overwinteraars overschat wordt. Aan de andere kant kan er door de gebruikte methode ook sprake zijn van onderschatting als meerdere solitaire vogels in een klein gebied voorkomen en als één exemplaar worden geteld. Twijfelgevallen worden in de bespreking apart behandeld.

Resultaten

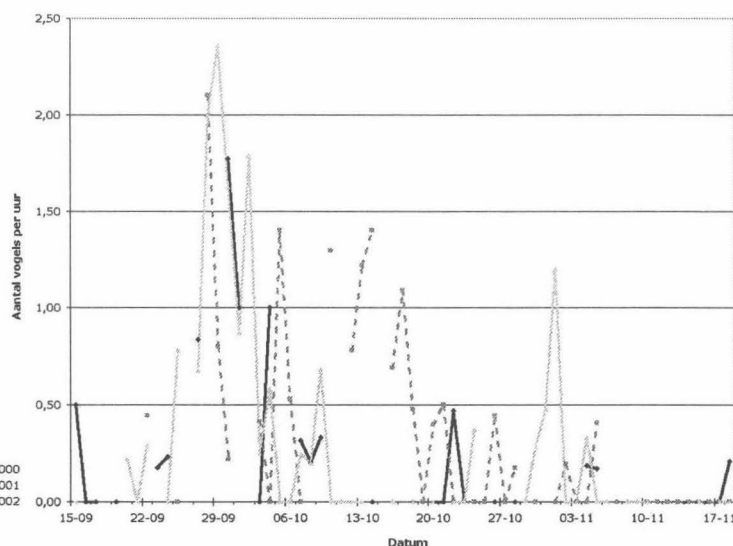
Meldingen Het aantal vogelaars dat hun waarnemingen doorgaf liep gedurende de drie winters op van 26 in 2000/01 naar 37 in 2001/02 en 42 in 2002/03. Het aantal meldingen was in die periodes respectievelijk 101, 145 en 179; in totaal dus 425 meldingen voor de regio Groot-Amsterdam en enkele gebieden net hierbuiten. Hiervan worden er 223 als eenmalige waarnemingen (veelal doortrekkers) en eerste waarnemingen (van pleisterende doortrekkers of overwinteraars). De overige 202 meldingen worden gezien als terugmeldingen. Per seizoen zijn de eenmalige en eerste waarnemingen als volgt verdeeld: in 2000/01 kwamen 49 meldingen binnen, waarbij het in totaal ging om 77 individuen; in 2001/02 ging het om 75 meldingen en 135 individuen; in 2002/03 tenslotte werden, verspreid over 99 meldingen, 146 individuen gerapporteerd. Het gemiddeld aantal waargenomen individuen per melding is relatief hoog omdat ook de Vijfhoek-trektellingen meegenomen zijn. Worden deze buiten beschouwing gelaten dan is het gemiddeld aantal individuen per melding wat betreft de eenmalige en eerste waarnemingen respectievelijk 1.23, 1.31 en 1.06 per seizoen. Verreweg de meeste van de 202 terugmeldingen over de gehele periode betreffen solitaire vogels, want in totaal werden 214 individuen teruggemeld (gemiddelden per seizoen respectievelijk 1.00, 1.06 en 1.10). Slechts in uitzonderlijke gevallen werden drie of meer vogels tegelijk gezien, zoals in oktober-november 2002 in en rond Artis. Het grootste aantal ter plaatse gemelde vogels is acht, een ongedateerde melding uit de winter 2001/02 bij Rioolwaterzuivering Zeeburg. Wat betreft terugmeldingen kon een overwinterende vogel in de omgeving Oostenburgergracht/Czaar Peterbuurt (Binnenstad) rekenen op de warmste belangstelling: deze werd in de winter 2000/01 maar liefst 21 maal teruggemeld.

Uiterste datums In de winter 2000/01 werd de eerste vogel waargenomen op 15 september over de Vijfhoek bij Diemen en de laatste op 15 maart over de Egidiusstraat (Bos en Lommer). In 2001/02 waren de uiterste datums 12 september langs de Stuurmankade (Zeeburg) en 24 maart bij Rioolwaterzuivering Amstelveen. Wat betreft de periode 2002/03 kan nauwelijks van winter gesproken worden, omdat Grote Gele Kwikstaarten bijna jaarrond gezien werden. De eerste werd al op 17 juni gemeld bij IJdoorn (Waterland), terwijl de laatste op 28 mei langs de Hemwegcentrale (Westpoort) trok.

Doortrek, aankomst en verblijf Op doortrek kunnen aanzienlijke aantallen Grote Gele Kwikstaarten per dag gezien worden. Figuur 1 toont het aantal doortrekkende vogels per uur over de Vijfhoek voor de periode half september-half november.

De eerste doortrekkers werden vanaf de tweede helft van september bij de Vijfhoek waargenomen. Eenmalig werd al in augustus een overtrekkende Grote Gele Kwikstaart gezien, op 17 augustus 2002. In 2000 en 2002 piekte de trek in de laatste dagen van september en de eerste week van oktober (met maxima van 1.8 vogels per teluur op 30 september 2000 en 2.4 per teluur op 29 september 2002), terwijl deze in 2001 zeker een week langer aanhield (met een maximum van 2.1 vogels per teluur op 28 september 2001). Tot in de eerste week van november trokken nog vrijwel dagelijks enkele vogels per dag langs. De laatste vogels passeerden de Vijfhoek half november. Af en toe leken vogels langere tijd bij de Vijfhoek te pleisteren of te overwinteren, getuige een late waarneming op 23 december 2001. In cijfers kan verder het volgende samengevat worden. In 2000 trokken in de periode 15 september-19 november tijdens 128 teluren in 32 dagen 34 Grote Gele Kwikstaarten over, in 2001 was dat tijdens 158 teluren in 44 dagen 64 en in 2003 tijdens 147 teluren in 44 dagen 61; gemiddeld respectievelijk 0.27, 0.41 en 0.42 vogels per teluur. De grootste absolute aantallen waren 9 (in 5.1 uur op 30 september 2000), 7 (in 3.3 uur op 28 september en in 5.0 uur op 5 en 14 oktober 2001) en 11 (in 4.7 uur op 28 september 2002) vogels per dag. Behalve bij de Vijfhoek werden er in de stad ook vogels gezien op doortrek, zij het in beperktere mate. In de winter 2000/01 werden vier meldingen (alle

Figuur 1
Aantal door-
trekkende
Grote Gele
Kwikstaarten
per uur over de
Vijfhoek in de
periode half
sept.-half nov.
2000, 2001 en
2002.

1 ex.) als doortrekkers gekwalificeerd, de winter daarop acht (driemaal 2 ex.) en in 2002/03 maar liefst 25 (alle 1 ex.), waarvan een aanzienlijk deel in buitengebieden als Waterland.

De vaste winterterritoria werden tijdens of soms al voor de trekpiek bezet. In 2000 werd de eerste overwinteraar pas op 15 okt. gezien in de Lutkemeerpolder. In 2001 was de eerste terug op 29 sept. in het Wertheimpark en in 2002 zelfs al op 18 sept. langs de Amstel bij Zorgvlied en op 20 sept. in Artis.

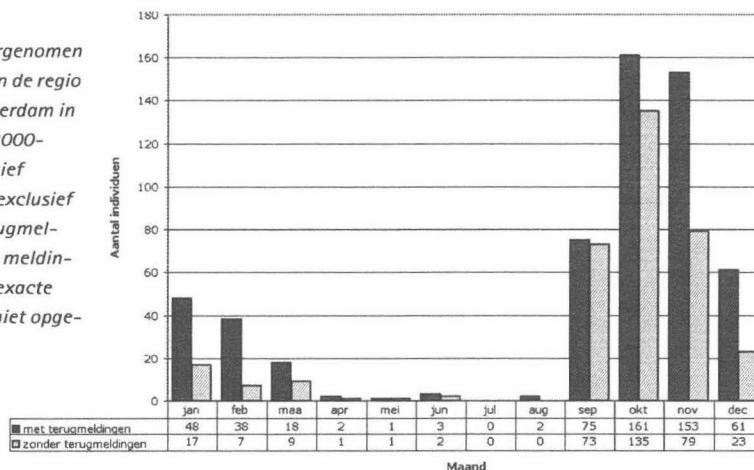
In de winter 2000/01 werden volgens de gehanteerde criteria in stedelijk gebied 10 mogelijke en 8-9 zekere winterterritoria vastgesteld. In de buitengebieden bevonden zich er nog eens 4-5 mogelijke en 2 zekere. Elk van deze territoria werd bezet door slechts één vogel, met uitzondering van Rioolwaterzuivering Zeeburg, waar in de winterperiode eenmalig drie vogels waargenomen werden. Het aantal vastgestelde overwinteraars voor de gehele regio ligt deze periode dus tussen de 10 en 28. Een jaar later werden in stedelijk gebied 8-9 mogelijke en 12-15 zekere territoria vastgesteld. Op een aantal plaatsen (Czaar Peterbuurt, Nassaukade) werden in de trektijd meerdere vogels op één locatie vastgesteld. In de winterperiode liep dit echter terug tot één vogel. Uitzondering is opnieuw Rioolwaterzuivering Zeeburg, waar 's winters een maximum van maar liefst acht vogels vastgesteld werd. In de buitengebieden bevonden zich nog eens 4 mogelijke en 4 zekere territoria. Samengevat overwinterden in deze periode 16 tot 39 vogels.

In de winter 2002/03 was er sprake van 9-12 mogelijke en 17-19 zekere territoria in de stad. Tijdens de winterperiode werden (mogelijke) winterterritoria met twee vogels vastgesteld in Artis, langs de Da Costakade en in Amstelveen (Kostverlorenhof). Uit de buitengebieden werden 6 mogelijke en 3 zekere winterterritoria gemeld, waarbij het rond Schiphol ging om minimaal twee vogels. De stand voor 2002/03 komt op een minimum van 20 en een max. van rond de 40 vogels.

Figuur 2 toont de waargenomen individuen per maand voor de periode 2000-2003, inclusief de waarnemingen op de Vijfhoek. De blauwe staven tonen alle waargenomen individuen (inclusief terugmeldingen), de rode uitsluitend de eerste waarnemingen. De septemberwaarnemingen betreffen voornamelijk doortrekkers over de Vijfhoek. In oktober-november worden de grootste aantallen Grote Gele Kwikstaarten in Groot-Amsterdam waargenomen, als de trek afloopt en winterterritoria bezet raken. De figuur laat zien dat bijna de helft van de novemberwaarnemingen bestaat uit terugmeldingen van pleisterende doortrekkers of overwinterende vogels. In december-februari wordt een geleidelijk afnemend aantal overwinteraars (terug)gemeld. Grote Gele Kwikstaarten die in januari-februari voor het eerst gemeld worden zijn vogels die tijdens vorstperiodes uit koudere streken naar Amsterdam afgezakt zijn, of individuen die eerder over het hoofd gezien zijn. Van het kleine aantal Grote Gele Kwikstaarten dat nog in maart gezien wordt, bestaat de ene helft uit doortrekkers en de andere helft uit de langst blijvende overwinteraars. In de periode april-augustus wordt slechts sporadisch een doortrekkende of pleisterende Grote Gele Kwikstaart opgemerkt.

Vorstperiodes Grote Gele Kwikstaarten zijn gevoelig voor periodes met aanhoudende vorst. Tijdens de laatste winter traden meerdere vorstperiodes op. Omdat deze periode ook de meeste waarnemingen opleverde, ligt het voor de hand deze periode nader te bekijken. De winter van 2002/03 wordt door de Klimatologische Dienst van het KNMI als volgt gekwalificeerd: "Met in De Bilt een gemiddelde temperatuur van 2.4°C over de drie wintermaanden tegen een langjarig gemiddelde van 3.3°C was de winter koud. Een koude winter was sinds de winter van 1996/97 niet meer voorgekomen. Opvallend was dat alle drie de wintermaanden koud verliepen. Reeds in de eerste helft van december beleefden

Figuur 2
Aantal waargenomen individuen in de regio Groot-Amsterdam in de periode 2000-2003, inclusief (n=562) en exclusief (n=347) terugmeldingen. Drie meldingen zonder exacte datum zijn niet opgenomen.

we een vorstperiode. Deze werd gevolgd door een periode met kwakkelweer waarbij het soms zeer glad was door ijzelvorming. Rond de Kerst was het zeer zacht. In januari viel de winter voor de tweede keer in. Van 4 tot en met 11 januari vroom het tijdens de nachten lokaal streng (temperatuur lager dan -10.0°C). (...) Na de vorstperiode in januari volgde een lang, zacht tijdvak. Eind januari vond er een omslag plaats naar koud weer. Er viel regelmatig winterse neerslag. (...) Na een kort tijdvak met vrij zacht weer volgde vanaf 10 februari een lange periode met droog en vaak zonnig weer. Aanvankelijk was het koud maar geleidelijk kwam de temperatuur met name overdag op een hoger niveau."

Van de ruim 15 overwinteraars in stedelijk gebied werd na de eerste vorstperiode rond half december meer dan de helft niet meer teruggemeld. Na de tweede koudeperiode net voor de tweede week van januari resteerden nog slechts drie overwinteraars: in Artis, in de buurt van Frankendael (Oost/Watergraafsmeer) en langs de Da Costakade (Oud-West). Pas tijdens de trekperiode in februari werden opnieuw vogels gezien op vaste locaties, zoals langs de Mauritskade (Oost/Watergraafsmeer). De terugval in de buitengebieden (Osdorper polders, Haarlemmermeer en Spaarnwoude) was veel minder drastisch, zeker na de eerste vorstperiode. Een groot aantal van deze vogels was na half december nog aanwezig.

Vertrek De laatste overwinterende Grote Gele Kwikstaarten vertrekken in maart. In 2001 werden op 10 maart nog 3 ex. in (de buurt van) winterterritoria gezien: Rioolwaterzuivering Zeeburg, Oosterpark (Oost/Watergraafsmeer) en Binnenkadijk (Binnenstad). In 2002 werd de laatste vogel in de binnenstad gemeld op 2 maart (Oudezijds Voorburgwal) maar bleef als eerder vermeld een vogel ter plaatse tot 24 maart bij Rioolwaterzuivering Amstelveen. Wellicht dezelfde vogel vertrok een jaar later ook als één van de laatste, op 18 februari. De allerlaatste overwinteraar werd in 2003 gemeld op 7 maart langs de Haarlemmerweg (Geuzenveld/Slotermeer).

Overwinteraars per stadsdeel

Binnenstad Winterterritoria die meerdere jaren bezet waren zijn Artis en omgeving (Plantagebuurt/Kadijken), de Czaar Peterbuurt, de Nassaukade in de omgeving van het busstation en het oude stadscentrum rond de Oudezijds Voorburgwal. Op Wittenburg werd alleen in 2002/03 overwinterd.

Naast deze territoria zijn er ook een aantal eenmalige winterwaarnemingen die de aandacht verdienen, zoals bij de Nes, het Beursplein, de Westerstraat, de Westerdoksdijk, het Centraal Station, de Prinsengracht en de ingang van het Vondelpark aan de Stadhouderskade. In sommige gevallen gaat het wellicht om de vogels van de Oudezijds Voorburgwal en de Nassaukade.

Het is moeilijk vast te stellen of de vogels die in Artis, het Wertheimpark, de Plantagebuurt en op de Kadijken waargenomen werden dezelfde vogels zijn die zich in de Czaar Peterbuurt en de Zeeburgerstraat bevonden. In de winter van 2001/02 werden de eerste vogels reeds eind sept. rond Artis gezien. De gehele maand kwamen waarnemingen uit deze buurt binnen, maar pas eind oktober werden de eerste vogels in de Czaar Peterbuurt opgemerkt. Aan de andere kant is het wel opvallend dat als er meerdere vogels rond Artis gezien werden, zich vaak ook meerdere in de Czaar Peterbuurt bevonden. In het uiterste geval bestrijkt het winterterritorium wellicht zelfs het gehele gebied tussen de Plantagebuurt, Wittenburg en het Entrepotdok. Deze onzekerheid is meegenomen in de bepaling van de totalen.

Bos en Lommer Dit stadsdeel is uitgesproken arm aan overwinterende Grote Gele Kwikstaarten met slechts een eenmalige winterwaarneming in het Erasmuspark.

De Baarsjes Ook de Baarsjes zijn niet rijkelijk bedeed met overwinteraars. In 2001/02 overwinterde een vogel rond het Surinameplein en in 2002/03 werd regelmatig een vogel waargenomen bij de Theophile de Bockstraat, net over de grens in stadsdeel Oud-Zuid. Het is dus aannemelijk dat zich in (de buurt van) het zuidelijk deel van het Rembrandtpark een winterterritorium bevond.

Geuzenveld/Slotermeer De enige vaste plek in dit stadsdeel is het buitengebied van de Eendrachtspolder. Mogelijke overwinteraars werden gemeld in de buurt van het Confuciusplein nabij het Sloterpark en de Dr. H. Colijnstraat.

Noord In Noord bevond zich elke winter slechts één mogelijke overwinteraar, achtereenvolgens bij de Th. Weeversweg, het Waterlandplein en de Oranjesluizen.

Oost/Watergraafsmeer Dit stadsdeel biedt 's winters waarschijnlijk de beste kans een Grote Gele Kwikstaart tegen te komen. Vaste territoria werden vastgesteld langs de Mauritskade, bij het Amstelstation/de Weespertrekvaart, bij Frankendael en rond de Pretoriusstraat. Ook langs de Weesperzijde en omgeving, langs de Ringvaart, bij de Berlagebrug en in de buurt van het Muiderpoortstation hebben mogelijk vogels overwinterd. Tot slot werden de vogel(s) van Artis en/of de Czaar Peterbuurt regelmatig rond de Zeeburgerdijk en -straat gezien.

Osdorp Net als in Geuzenveld/Slotermeer bevinden de vaste plekken zich buiten de bebouwde kom, in de Osdorper Binnen- en Bovenpolders en de Lutkemeerpolder. Uitzondering is Natuurtuin De Wiedijk, waar gedurende de laatste twee winters een vogel verbleef. Plekken die in de gaten gehouden zouden moeten worden vanwege eenmalige winterwaarnemingen zijn de Osdorpergracht, de Hoekenesgracht en de Akersingel.

Oud-West Alleen in 2002/03 werden twee vogels langs de Da Costakade gemeld.

Oud-Zuid Rond de Schinkel ter hoogte van de Derde Schinkelstraat werd gedurende twee winters

een Grote Gele Kwikstaart waargenomen, mogelijk dezelfde vogel als genoemd onder De Baarsjes. Verder bevond zich in de laatste winterperiode tijdelijk een winterterritorium langs de Amstel aan de overkant van het Amstelhotel en waren er eenmalige winterwaarnemingen in het Sarphatipark en bij roeivereniging De Amstel aan de Ruysdaelkade.

Slotervaart/Overtoomse Veld Eenmalige winterwaarnemingen bij de Pieter Calandlaan en bij de overgang van de Plesmanlaan in de Heemstedestraat. Op de laatstgenoemde locatie gaat het mogelijk om de vogel van De Baarsjes.

Westerpark Uit dit stadsdeel zijn slechts doortrekwaarnemingen bekend. Het dichtst in de buurt komen waarnemingen uit de periode 2000/01 toen in oktober en februari een vogel waargenomen werd in de buurt van het Food Center Amsterdam, de voormalige Markthallen.

Westpoort In de winter 2002/03 verbleef voor langere tijd een vogel rond de Radarweg. Een mogelijke overwinteraar werd die winter gezien langs de Aziëhavenweg.

Zeeburg Bij Rioolwaterzuivering Zeeburg en in de Entreporthaven worden jaarlijks territoria vastgesteld. Mogelijk heeft een deel van de waarnemingen van deze laatste locatie betrekking op de vogels die in de Czaar Peterbuurt gezien werden.

Zuideramstel In de periode 2000-2003 werden al dan niet jaarlijks territoria vastgesteld bij de Utrechtse Brug en langs de Amstel bij Zorgvlied (mogelijk dezelfde vogel) en in de Rijnstraat, Kalfjeslaan, Jekerstraat en in het Amsterdamse Bos bij de Jachthavenweg. Er zijn ook sterke aanwijzingen dat een individu overwinterde bij de Hortus van de Vrije Universiteit.

Zuidoost Uit dit stadsdeel kwamen alleen waarnemingen van doortrekkers, met name uit de aansluitende poldergebieden.

Amstelveen Waarnemingen in Amstelveen concentreerden zich rond het Kostverlorenhof en het Westelijk Halfrond. Onduidelijk is of het hier gaat om één of twee winterterritoria. Iedere winter was een vogel present bij de rioolwaterzuivering in de Middelpolder en in de winter van 2002/03 overwinterde ook een vogel op het industrieterrein Legmeer.

Diemen Naast doortrekkers bevonden zich mogelijk ook pleisteraars op of rond de Vijfhoek.

Halfweg In de winter 2002/03 werd een waarschijnlijke overwinteraar gemeld in de buurt van de suikerfabriek.

Landelijk Noord Grote Gele Kwikstaarten overwinteren relatief veel in de buitengebieden rond Amsterdam. Opvallend daarom is de afwezigheid 's winters in Waterland, hoewel er wel vogels op doortrek waargenomen werden. Alleen in de winter 2001/02 werden mogelijke overwinteraars gemeld uit Monnikmeer en op industrieterrein Oostzanerwerf.

Ouderkerk aan de Amstel Mogelijke winterterritoria bij de Ouderkerkerplas en bij de Voetangel in het noordoostelijke deel van De Ronde Hoep.

Grote Gele Kwikstaart op het ijs in de Holendrecht- en Bullewijker polder. Ouderkerk aan de Amstel, 5 januari 2003.

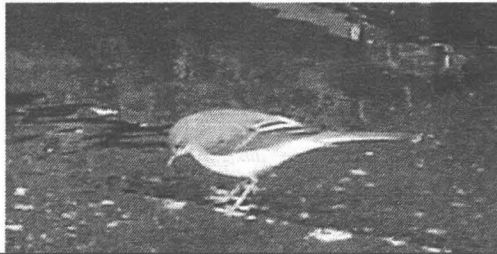

FOTO: RONALD VAN DIJK

Schiphol/Haarlemmermeer Op en rond Schiphol verbleven jaarlijks een of meerdere vogels. Ook bij het gemaal van Lijnden werd iedere winter tijdens een waterwildtelling een Grote Gele Kwikstaart gezien. Daarnaast waren er ook enkele buitenregionale gevallen in de Haarlemmermeer.

Spaarnwoude De meeste waarnemingen vielen buiten de regio en worden niet meegenomen in de totalen. Elke winter werden een of meer vogels gemeld in de polders rond Spaarnwoude en Spaarndam.

Discussie

Het "Van der Waal-effect" In vergelijking met de periode 1962-1992 (Van der Waal, 1984, 1993) is het aantal waarnemingen per winter sterk toegenomen. In de jaren '60 werden maximaal 4 waarnemingen per jaar doorgegeven (1962, 1968), in de jaren '70 was dat 17 (1978) en in de jaren '80 37 (1983). Dit staat in sterk contrast met de 101 tot 179 meldingen voor de winters 2000-2003. Het valt op dat met een geleidelijk groeiend AVN-ledenbestand niet alleen het aantal terugmeldingen toenam, ook werden vogels waargenomen op locaties die in jaren daarvoor nog niet als winterterritorium bekend waren. Dit zou een reële toename kunnen zijn, maar waarschijnlijk is dat Van der Waal (1993) terecht concludeerde dat waarnemingen van Grote Gele Kwikstaarten gerelateerd zijn aan de aanwezigheid van oplettende vogelaars.

Het "Van der Waal-effect" zal door het toegenomen aantal waarnemers wel minder geworden zijn. Bepaalde delen van de regio worden regelmatig bezocht door ervaren vogelaars en lijken daadwerkelijk arm aan overwinterende Grote Gele Kwikstaarten. Een mogelijke verklaring is het ontbreken van de juiste habitat. Echter, vrijwel alle waarnemingen die de basis van dit artikel vormen zijn incidenteel, dus harde conclusies over het ontbreken van Grote Gele Kwikstaarten in bepaalde delen van de stad kunnen niet getrokken worden. Overwintert de soort echt niet in de stadsdelen Westerpark en Zuidoost, of komen daar gewoon niet genoeg vogelaars?

De beste manier om een waarnemingseffect te ondervangen is een grondige inventarisatie van potentiële winterterritoria. In de stad worden Grote Gele Kwikstaarten overdag vooral waargenomen langs vaarten en singels (bij voorkeur met stromend water) met schuine, stenige oevers. De aanwezigheid van gebouwen met platte daken (waarop plassen blijven staan) in de directe omgeving zijn een duidelijke pre (De Bruijn, in voorbereiding). Alleen regelmatige observatieperiodes op deze locaties, vooral bij slaappleaatsen, kunnen een "Van der Waal-effect" uitsluiten.

Aankomst, verblijven vertrek Grote Gele Kwikstaarten die in juni in Groot-Amsterdam waargenomen worden zijn waarschijnlijk uitzwerpende jongen uit het eerste broedsel (LWVT/SOVON, 2002). De

dichtstbijzijnde populatie bevindt zich aan de noordwestrand van het Veluwemassief, hemelsbreed op ongeveer 50 km afstand (SOVON Vogelonderzoek Nederland, 2002). Bijna dagelijkse waarnemingen op de Vijfhoek wijzen uit dat de najaarstrek begint in de laatste helft van september, piekt rond eind september en doorloopt door begin (midden-)november. De najaarstrek voor de periode 2000-2002 (figuur 1) past vrijwel exact in het beeld voor West-Nederland in de periode 1976-1993 (LWVT/SOVON, 2002). Sommige winterterritoria worden rond of zelfs al voor de piek in de trekperiode bezet. Uit de beschikbare gegevens blijkt dat minimaal 15 tot 25 Grote Gele Kwikstaarten overwinteren in Amsterdam en Amstelveen. Daarnaast bevinden zich in de omliggende buitengebieden nog eens ruim 5 winterterritoria. In Arnhem, waar de Grote Gele Kwikstaart met 1-6 paren in de omgeving broedt, verblijven 's winters meer dan 10 ex. in de binnenstad (Lensink, 2001). Geelhoed et al. (1998) schatten het maximum voor het centrum van Haarlem op ongeveer 6 ex. per winter. Een voorlopige analyse van waarnemingen uit de winter 2002/03 wijst op 20 tot 30 overwinterende vogels in de gehele stad (S. Geelhoed en H. Groot, pers. med.). In Utrecht is in de winter 2002/03 gericht onderzoek gedaan naar het aantal overwinteraars. Geschat wordt dat daar 30 tot 40 Grote Gele Kwikstaarten overwinteren (Heunks et al., in voorbereiding). In de winter 1994/95 overwinterden in het stedelijk gebied van Den Haag maar liefst 40 tot 50 Grote Gele Kwikstaarten (Roos et al., 1995). In vergelijking met andere steden is het geschatte aantal overwinteraars in Amsterdam dus aan de lage kant. Deze verschillen kunnen gedeeltelijk verklaard worden door het feit dat grotere aantallen Grote Gele Kwikstaarten doortrekken langs de kust en de oostgrens van het land (LWVT/SOVON, 2002), waardoor een grotere kans bestaat dat vogels daar blijven overwinteren. Verder is het "Van der Waal-effect" ongetwijfeld van invloed: al tijdens het proeflezen van dit artikel kwamen een aantal nieuwe locaties naar voren. Er is geen poging gedaan de totalen voor Groot-Amsterdam te corrigeren voor dit waarnemingseffect. Het is dus ook mogelijk dat verschillen in gebruikte methodiek een rol spelen in de schatting van het aantal overwinteraars.

Onder invloed van koude en mogelijk een geringer voedselaanbod neemt het aantal overwinteraars gedurende de winter af. Eind februari-begin maart zijn de meeste overwinteraars weer vertrokken. Vergeleken met de jaren 1983-1992 (Van der Waal, 1993) is het beeld voor de regio Amsterdam vrijwel onveranderd. Een zelfde patroon wordt ook in Arnhem en Utrecht aangetroffen (Lensink, 2001; De Bruijn, in voorbereiding). Uit de beschikbare gegevens (figuur 2) kan rond Amsterdam nauwelijks voorjaarstrek opgemaakt worden.

Strenge winters Onderzoek in Zuidoost- (Hustings, 1979) en Midden-Nederland (Poot et al., 1986) geeft aan dat overwinterende Grote Gele Kwikstaarten wegtrekken of omkomen tijdens langdurige periodes met vorst. Volgens SOVON (1987) geldt dit met name voor Oost- en Zuid-Nederland; in West- en Noord-Nederland geldt de relatie tussen het aantal overwinteraars en het weer ogenschijnlijk niet. Verhoef (2001) vond echter geen relatie tussen de gemiddelde weektemperatuur en het aantal vogels dat van eind november 2000 tot eind maart 2001 aanwezig was op een gezamenlijke slaappleaats in Arnhem. Omgekeerd is de relatie tussen koud weer en een afname van het aantal overwinterende vogels in West-Nederland aangetoond door Van der Waal (1984, 1993): vogels zijn vrijwel afwezig na een vorstperiode. Tijdens zachtere periodes werden opnieuw Grote Gele Kwikstaarten gezien, mogelijk vogels uit noordelijkere streken die naar Amsterdam afgezakt zijn. Voor de winter van 2002/03 geldt hetzelfde beeld. Reeds na de eerste vorstperiode kelderde het aantal vogels in de stad, na een tweede periode met temperaturen onder het vriespunt waren vrijwel alle overwinteraars verdwenen. In de buitengebieden bleef echter een relatief groot aantal vogels aanwezig. Dit is opvallend te noemen, zeker gezien het feit dat de temperatuur in deze gebieden nog iets la-

ger ligt dan in de stad en vrijwel nergens - rioolwaterzuiveringsinstallaties als bij Zeeburg en Amstelveen uitgezonderd - tijdens vorst directe toegang bestaat tot open water.

Gezamenlijke slaappleaatsen In de periode 1969-1983 werden in Amsterdam gezamenlijke slaappleaatsen vermoed bij het kampeerterein in het Amsterdamse Bos (max. 4 ex.) en Sportpark Ookmeer (max. 3 ex.). Op andere vaste locaties werd vrijwel altijd 1 ex. gezien (Van der Waal, 1984). In oktober 1992 werd een gezamenlijke slaappleaats aangetroffen in het Wertheimpark, waar een groepje van vier Grote Gele Kwikstaarten sliep in aan het water grenzende begroeiing. Na de renovatie van het park, waarbij een groot deel van de struiken verwijderd werd, bleken in december 3 ex. te slapen op het Wolvenhuis in Artis (Van der Waal, 1993). Vlek (2003) maakt melding van een slaappleaats van een tiental Grote Gele Kwikstaarten bij het Tweede Marnixplantsoen in december 1999. Gezamenlijke slaappleaatsen zijn ook elders waargenomen, zoals langs het Wilhelminakanaal in Tilburg (max. 14 ex.; Hilgers en Braam, 1984), langs de Vecht tussen Utrecht en Nederhorst den Berg (twee locaties met max. 5 en 7 ex.; Poot et al., 1986), langs het Amsterdam-Rijnkanaal (max. 15 ex.) en bij een rioolwaterzuivering in Utrecht (max. 8 ex.; Heunks et al., in voorbereiding) en in Park Sonsbeek in Arnhem (max. 12 ex.; Verhoef, 2001). Slaappleaatsen bevinden zich meestal in struiken of jonge boompjes vlak aan het water. In Noordwijk-Binnen werd gebruik gemaakt van een grote klimop (Verkade, 2001). Het mag opvallend heten dat gedurende de periode 2000-2003 in Amsterdam slechts in uitzonderlijke gevallen meer dan één vogel tegelijkertijd waargenomen werd, zoals bij Artis en Rioolwaterzuivering Zeeburg. Gemeenschappelijke slaappleaatsen werden in deze periode niet gemeld. De meeste Amsterdamse overwinteraars die overdag waargenomen werden, zijn solitaire vogels.

Historisch perspectief Artis en ruime omgeving (Plantagebuurt, Kadijken, Czaar Peterbuurt, Mauritskade) komt naar voren als een van de belangrijkste winterterritoria van de Grote Gele Kwikstaart in de stad zelf. Dit is geen recente ontwikkeling; de soort werd al vanaf de jaren '70 van de 19e eeuw vastgesteld aan de Muidergracht, op het Roeterseiland en in Artis (Vlek, 2000). De opmars van de soort in Amsterdam sinds 1878 valt samen met de geleidelijke overgang van zout/brak stadswater naar zoet water door de afsluiting van de Zuiderzee door de Oranjesluizen en Afsluitdijk (Vlek, 2003). De belangrijkste slaappleaatsen die door Van der Waal (1984, 1993) genoemd worden, bevonden zich eveneens in deze omgeving: de voormalige Amstelbrouwerij aan de Mauritskade, het Wertheimpark en Artis. In de jaren '60 en '70 van de 20ste eeuw werden vogels waargenomen bij de Omval. Vandaag de dag overwinteren nog steeds vogels langs dit deel van Amstel. Andere plekken die vroeger regelmatig bezet waren, zoals het kampeerterein in het Amsterdamse Bos in de jaren '70, lijken echter verlaten.

Landelijk perspectief Volgens de Avifauna van Nederland (Bijlsma et al., 2001) is de Grote Gele Kwikstaart een wintervogel in zeer klein aantal (101-500 ex.). Deze aanduiding van talrijkheid is waarschijnlijk gebaseerd op de aanname dat Zuid-Limburg het belangrijkste overwinteringsgebied is. Hoewel niet direct merkbaar uit de cijfers van de Vijfhoek, trokken in het najaar van 2002 historisch grote aantallen Grote Gele Kwikstaarten over Nederland. Op telpost de Vulkaan in Den Haag werden recordaantallen genoteerd op 29 september (119 ex.), 30 september (168 ex.) en 2 oktober (115 ex.). Het oude dagrecord stamde van 30 september 1995 met 87 ex. (waarnemingenrubriek Vogelwerkgroep Den Haag). Ook dichterbij de buurt, op telpost Parnassia bij Bloemendaal aan Zee, trokken grote aantallen Grote Gele Kwikstaarten door op 28 september (28 ex.), 29 september (15 ex.) en 1 oktober (21 ex.; Guido van Leeuwen en Steve Geelhoed, pers. med.). Het is onbekend of deze grote aantallen doortrekkers ook geresulteerd hebben in landelijk grotere aantallen overwinteraars. Zelfs

indien de winter 2002/03 een historisch goed seizoen was voor overwinterende Grote Gele Kwikstaarten, kan de aanduiding van talrijkheid in de Avifauna van Nederland geen accurate afspiegeling zijn van het werkelijke aantal overwinteraars. Als de aantallen voor Utrecht, Haarlem en Groot-Amsterdam bij elkaar opgeteld tussen de 70 en 100 liggen, zal het landelijk totaal vele malen hoger zijn dan 500 overwinterende individuen. Hopelijk biedt dit artikel, samen met andere binnenkort verschijnende artikelen uit Utrecht en Haarlem, een aanzet tot een breder onderzoek, waarbij niet alleen aandacht besteed wordt aan aantallen, maar ook aan tot dusverre onderbelichte zaken als grootte van het winterterritorium, plaatstrouweid, voedselkeuze en sociale interacties.

Samenvatting

Grote Gele Kwikstaarten worden in de regio Groot-Amsterdam bijna jaarrond waargenomen. De grootste aantallen worden gezien in oktober-november, als vogels uit Duitsland, Polen en Scandinavië doortrekken en overwinteraars arriveren (figuur 1 en 2). Geschat wordt dat minimaal 15 tot 25 Grote Gele Kwikstaarten in Amsterdam overwinteren, met name in het oostelijk en zuidelijk deel van de stad. Daarnaast verblijven in westelijke buitengebieden nog eens ruim 5 overwinteraars. Deze schattingen zijn door een waarnemingseffect ("Van der Waal-effect") aan de lage kant. Gedurende de winter nemen de aantallen af; de mate waarin wordt beïnvloed door het al dan niet optreden van periodes met vorst. De laatste overwinteraars vertrekken in maart.

Dankwoord

Met dank aan Daria Altenburg, Ellen de Bruin, Guus van Duin, Steve Geelhoed, Peter van Geneijgen, Hans Groot, Guido van Leeuwen, Martin Poot, Vincent van der Spek, Ruud Vlek, Willem van der Waal en iedereen die waarnemingen van de Grote Gele Kwikstaart heeft ingestuurd. Dank aan Ronald van Dijk voor de foto en Jip Louwe Kooijmans voor de illustratie.

Literatuur

Bijlsma, R.G., F. Hustings en C.J. Camphuysen. 2001. Algemene en schaarse vogels van Nederland (Avifauna van Nederland 2). GMB Uitgeverij/KNNV Uitgeverij, Haarlem/Utrecht.

Geelhoed, S., H. Groot, E. van Huijssteeden, G. van Leeuwen en P. de Nobel (red.). 1998. Vogels in het landschap van Zuid-Kennemerland en de Haarlemmermeer. Vogelwerkgroep Zuid-Kennemerland/KNNV Uitgeverij, Utrecht.

Hilgers, L. en A. Braam. 1984. Een slaapplek van Grote Gele Kwikstaarten in Tilburg. Roodborsttapuit 3(1): 30-33.

Hustings, F. 1979. Midwintertellingen van o.a. Grote Gele Kwikstaarten aan enkele Zuidlimburgse beken (dec. 1978/jan. 1979). In Vogelvlucht 2(2): 4-12.

Lensink, R. 2001. De Grote Gele Kwikstaart rond Arnhem in 1975-2000. Vlerk 18(4): 138-149.

LWVT/SOVON. 2002. Vogeltrek over Nederland 1976-1993. Schuyt & Co Uitgevers, Haarlem.

Poot, M., F. Engelen en M. Siebes. 1986. Gezamenlijk

overnachten van Grote Gele Kwikstaarten *Motacilla cinerea*. Limosa 59(2): 93-94.

Roos, M., V. van der Spek en J. Stuu. 1995. Overwinterende Grote Gele Kwikstaarten in Den Haag. De Wulp. 26(4): 6-8.

SOVON. 1987. Atlas van de Nederlandse vogels. SOVON, Arnhem.

SOVON Vogelonderzoek Nederland. 2002. Atlas van de Nederlandse broedvogels 1998-2000 (Nederlandse Fauna 5). Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis, KNNV Uitgeverij & European Invertebrate Survey-Nederland, Leiden.

Van der Waal, W. 1984. De Grote Gele Kwikstaart in en om Amsterdam. De Gierzwaluw 22(2): 34-37.

Van der Waal, W. 1993. Grote schoonmaak verdrijft Grote Gele. De Gierzwaluw 31(2): 65-69.

Verhoef, R. 2001. Slaapplek van de Grote Gele Kwikstaart (*Motacilla cinerea*) in Park Sonsbeek. Vlerk 18(2): 86-89.

Verkade, H. 2001. Overwinterende Grote Gele Kwikstaarten in Noordwijk-Binnen. De Strandloper 33(1): 28-29.

Vlek, R. 2000. Amsterdamse vogelhistorie. Nieuwe vogelsoorten in de regio Groot-Amsterdam door de eeuwen heen 1285-1999. De Gierzwaluw 38(1): 1-92.

Vlek, R. 2003. Het wilde dierenleven in het hart van Amsterdam. Een faunistische inventarisatie van het Amsterdamse centrum. In: W. Dijkshoorn, E. de Jong en L. Odé (red.). Van singel tot singelgracht. Amsterdamse grachtentuinen IV, p. 69-109. Waanders Uitgevers, Zwolle.